

ВІКТОРІЯ ФІЛІПPOBИЧ
(Полтава)

СОЦІАЛЬНО-BИXOBНІ ЧИHНИКИ ЗАРOДЖЕННЯ ГРОМАДІBСЬКОГО PУХУ

Розглянуто передумови зародження громадівського руху на землях Наддніпрянської України. Досліджено культурно-освітню ситуацію, що склалася на середину ХІХ століття у цьому регіоні та перші просвітницькі заходи громадівців.

Ключові слова: *громадівський рух, Громади, просвітницька діяльність, Кирило-Мефодіївське братство.*

Питання освіти на українських землях у другій половині ХІХ століття не можна розглядати окремо від економічних, політичних та загальнокультурних подій і процесів, що відбувалися у Російській імперії, якій ці землі належали на той момент. Найбільш важливим є дослідження офіційної політики імперського уряду щодо українського народу та його національних потреб.

Якщо розглядати культурно-історичний процес на українських землях у 50 – 70-х роках ХІХ століття, то можна помітити зрушення у піднесенні національної самосвідомості українського народу, відчуття змін, прагнення відродження власної самобутності. У відповідь на цілеспрямовану політику русифікації царського уряду починає наростати процес консолідації серед української інтелігенції – найбільш свідомої та освіченої верстви суспільства.

М. П. Драгоманов розгортання українського національного руху цього періоду вважав закономірним процесом. Головною причиною цього руху він називав великодержавницьку шовіністичну політику російського імперського уряду стосовно поневолених народів, серед яких був і український. До позитиву М. Драгоманов відносив той факт, що українці, незважаючи на утиски, зуміли зберегти свою багату духовну культуру й рідну високорозвинену мову. Проте він наголошує, що для українців у ХІХ столітті існувала реальна загроза повної денационалізації, відзначаючи «...якби справи в Україні довго продовжувалися так, як вони йшли до появи в ній українофільства, то українська національність зникла б у більш-менш тривалий строк» [3, с. 7].

Київський громадівець О. Ф. Кістяківський 22 лютого 1883 року писав: «Насінина кинута давно. Вона пустила глибокі корені і дала деякі паростки. Невеликий гурток у декілька чоловік, у сорокових роках, що групувався в Києві, і вже розсіяна маса інтелігенції в теперішній час – велика різниця, але різниця відносна. Далеко ще до виросту в абсолютну силу» [9, с. 10].

О. Ф. Кістяківський мав на увазі Кирило-Мефодіївське братство, існування якого було найбільш визначальною, а розгром – найбільш трагічною подією для українського народу у першій половині ХІХ століття. Програмни-

ми документами братства передбачалися утворення слов'янської федерації, скасування кріпацтва, свобода думки, віри, друку; першочерговим завданням проголошувались освіта українського народу, видання підручників, заснування шкіл. Однак навесні 1847 року царська поліція розгромила це об'єднання, жорстоко покаравши його учасників.

Доктор педагогічних наук Н. Побірченко наголошує, що саме Кирило-Мефодіївське товариство (1845 – 1847) відкрило нову сторінку в історії українського руху. І саме з моментом його заснування можна пов'язати початок руху за національне відродження України. Нове покоління української інтелігенції палко підтримувало ідеї кирило-мефодіївців і надало їм відродження та розвитку в науково-просвітницькій діяльності Громад [6, с. 7].

Схожої думки дотримується і науковець С. Світленко, зазначаючи, що саме «вільнолюбні козацькі традиції, якими пройняті твори М.І. Костомарова, Т.Г. Шевченка та інших представників народолюбської течії в літературі та історичній науці, починаючи з кінця 1850-х – початку 1860-х рр., стали відігравати роль впливових ідейно-психологічних чинників у формуванні світогляду нового покоління українських народолюбців, які об'єднувалися в українські громади» [8, с. 32].

Щоб зрозуміти причини кардинальних змін у свідомості населення також необхідно поглянути на тогочасні соціально-культурні умови життя. Кримська війна 1853–1856 років стала важким тягарем для українських земель, особливо Південних губерній, які стали прифронтовою зоною. Війна нищила як поміщицькі, так і селянські господарства; молодих чоловіків мобілізували для потреб війни; було збільшено податкові зобов'язання, а населення було змушене виконувати різні додаткові повинності, серед яких утримання війська на постой, доставка скота для військових потреб та інші. Почалися активні занепокоєння серед невдоволеного люду, які, однак, царський уряд жорстоко придушував.

У березні 1855 року помирає цар Микола I і на царський трон вступив ліберальний у своїх поглядах Олександр II. З іменем нового правителя у народі пов'язували передчуття значних змін і надію на краще життя для простого люду.

Після важкого десятиліття так званої «миколаївської реакції» та триумфу самодержавства настає доба піднесення громадських сил. Російська імперія, що зазнала нищівних поразок під час Кримської кампанії «не могла далі існувати у старому режимі і мусила стати на шлях реформ, серед яких першорядного значення набуло знесення кріпацтва» [6, с. 3].

Зміни, що відбувались у суспільно-політичному житті Російської імперії цього періоду: лібералізація державного управління, ціла низка реформ, серед яких чільне місце посідає саме скасування кріпацтва, – сприяли появі сподівань на поліпшення економічного, культурного та освітнього життя у державі. Серед української інтелігенції з новою силою відроджуються ідеї українофільства, народолюбства, впровадження української мови в освіту тощо.

Один із активістів Полтавської Громади О. Я. Кониський пригадує у своїх «Спогадах»: «В той час був цілковитий брак освіти серед народу, особливо серед кріпаків. Проте наближалось скасування кріпаччини, а разом з ним і набуття звільненими селянами громадянських прав, свідоме користування якими неможливе для маси темної і цілком неосвіченої. Таким чином саме

собою постало питання невідкладного й енергійного сприяння народній освіті...» [2, с. 12].

Таким чином, у суспільстві постає нагальне питання поширення освіти серед народу. За виконання цього завдання беруться національно свідомі народолюбці, які були представниками українських Громад.

Середина ХІХ століття – це ще і період, коли прогресивна українська громадськість підносить свій голос, вимагаючи визнання прав і свобод простого народу. Духовним осередком українського національного руху стає Петербург, де переслідування і цензура були слабшими, ніж у Києві. Повернення із заслання змушених і готових до нових рішучих дій колишніх кирило-мефодіївців, серед яких М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Білозерський, – підштовхує розгортання широкого громадсько-політичного руху серед національно свідомої інтелігенції. Н. Побірченко підкреслює, що тепер, «коли відчувся невеликий подих свіжого вітру, всі вони взялися до справи народної освіти, усвідомлюючи, що тільки освічений народ здатен творити свою долю» [6, с. 3].

Таким чином, виникнення громадівського руху, що прийшов на зміну поодинокій та розрізненій діяльності української інтелігенції у попередні роки, було характерною особливістю досліджуваного періоду. Він став яскравою сторінкою української історії другої половини ХІХ століття та засвідчив прагнення народу до відродження власної культури, мови, освіти, повернення до забутих цінностей. Упродовж кількох десятиліть громадівці, незважаючи на утиски влади і переслідування, виступали типовими виразниками національної ідеї, провадили громадсько-політичну та національно-культурну діяльність у межах Російської імперії.

Як справедливо зауважує дослідник С. Світленко, селянство нараховувало 9/10 населення України, але не лише цей факт зумовлював народолюбство громадівців, а, насамперед, їх морально-етичні переконання. Громадівці прагли прислужити себе служінню і захисту інтересів народу, пізнати так званий «народний ідеал» [9, с. 11].

Отже, перша Громада виникла у 1858 році у Петербурзі, де було багато свідомої української інтелігенції. Завдяки фінансовій допомозі українських поміщиків В. Тарновського та Г. Галагана, В. Білозерський видавав у Петербурзі літературно-науковий журнал «Основа», що виходив українською та російською мовами і на 1861 – 1862 роки став осередком українського національного руху.

Серед основних напрямків діяльності журналу поставали питання освіти і виховання, що були названі «питаннями життя». «Основа» ставила як першочергові завдання висвітлення настроїв суспільства, оприлюднення розпоряджень уряду у сфері народної освіти та заклик однодумців допомагати у справі поширення освіти серед простого народу [5, с. 130].

Окрім того на українських землях з 12 липня 1861 р. по 6 серпня 1863 р. Л. І. Глібовим видавався тижневик «Черниговский листок», одне з центральних місць у якому займали питання відродження народної освіти.

У тижневику розглядалися такі актуальні на той час питання, як критика старої станової школи, поширення грамотності серед простого люду через недільні школи, навчання рідною мовою, запровадження жіночої освіти, підготовка вчителів до народної школи, проблема видання підручників українською мовою та багато інших.

Необхідно зауважити, що українські Громади являли собою напівлегальні організації української демократичної інтелігенції. Об'єднували вчителів, лікарів, професорів, письменників, студентську молодь, учнів старших класів гімназій, ліберально налаштованих поміщиків. Діяли (з перервами) з кінця 50-х – початку 60-х років XIX століття до початку XX століття. Громади не мали чіткої структури та організації, а також єдиної програми чи статуту. Навіть суспільно-політичні переконання членів громад різнилися домінуванням у їх діяльності як ліберальних, так і демократичних тенденцій [7, с. 218].

Передчуття низки реформ, пошук нових реальних форм боротьби за громадські свободи сприяли пошуків в освітньо-культурному житті Наддніпрянщини. У таких умовах українська інтелігенція сміливо висловлювалася за необхідність освіти для народу.

Дослідник А. М. Катренко відзначає, що громади були організаційно німецькими осередками. Вони не мали обов'язкових для виконання писаних статутів, однак, діяли згуртовано, адже їх об'єднували ідеї відродження української культури, просвіти, повернення національних прав своєму народу [4, с. 7].

Було очевидним наближення скасування кріпацтва. А це означало набуття звільненими селянами низки громадянських прав, користування якими є неможливим для неосвічених народних мас. Таким чином, гостро поставало питання сприяння поширенню народної освіти.

С. Ф. Русова, згадуючи період 60-х років XIX століття, зазначала, що одним із головних завдань «українофілів» було визволення народу від кріпосного права [9, с. 12].

Тому своїм основним завданням члени Громад вважали поширення освіти та пробудження національної свідомості українського народу. Вони брали участь у роботі недільних шкіл, видавали українську популярну і наукову літературу, відкривали народні бібліотеки, збирали матеріали з етнографії та фольклору, організовували різноманітні заходи національно-патріотичного та культурницького спрямування.

Так, один з ідеологів полтавської Громади – О. Шиманов – у своїй «Записці» зауважував, що основною ідеєю громадівського руху має бути безпосереднє зближення з народом для якнайшвидшого пробудження у нього самосвідомості в ім'я відродження України [1, с. 99].

Як уже нами згадувалось, перша Громада виникла наприкінці 50-х років XIX ст. у Петербурзі, згодом – у Києві, Полтаві, Харкові, Одесі та Чернігові. Своїм нагальним завданням громадівці вважали розширення соціальної бази руху через подолання громадського відчуження демократичної інтелігенції від широких народних мас. Любов до простого народу породжувала велику віру в його творчі сили, і саме це стало морально – психологічною основою народолюбства діячів українських Громад [9, с. 10].

Стосовно загальної кількості населення лави українських Громад не відзначалися багаточисельністю. Дослідники наводять деякі статистичні дані з цього питання. Зокрема, на початку 60-х років XIX століття перша і найбільша із громад Наддніпрянщини – Київська – нараховувала 250 – 300 постійних учасників та прихильників; на цей самий період Харківська, Полтавська і Чернігівська українські громади нараховували ще приблизно 50 – 60

чоловік. На початку 1870-х років у Одесі сформувалася друга за чисельністю українська громада, яка нараховувала близько 100 прихильників [9, с. 9].

Про таємні збори, присвячені заснуванню Київської Громади збереглися спогади М. П. Старицького, який писав: «Збори було обставлено таємниче: ніч, велика зала, ряд лав, столик, тьмяне освітлення... На цих зборах вирішено було одногосно, що малоруський народ є особливою національністю, багатою всілякими даними для культурного розвитку та участі на повний голос у слов'янському концерті...» [5, с. 127].

Згадка про Київську Громаду міститься і в офіційних документах 1861 року, зокрема у рапорті Канівського справника Котлярова і чиновника з особливих доручень Скрипкова за 12 травня, у якій зазначено: «У Росії існує особливе товариство малоросів, просякнутих духом якогось патріотизму, товариство це має скрізь своїх послідовників... Приміром, у Київському університеті утворилося товариство малоросів під назвою «Українська Громада». Ці молоді люди – палкі вільнодумці, які докладають усіх зусиль до здійснення омріяної ними думки про свободу для Малоросії і намагаються зближуватися з простим людом, навчати його грамоті й поступово переконувати його в думці про колишню славу Малоросії та про принади свобод саме для того, щоб у майбутньому діяти на шкоду монархії» [5, с. 129].

Таким чином, саме на середину XIX століття припадає період своєрідної тимчасової відлиги у діяльності імперського правління. Виникає можливість для розвитку просвітницького руху. Просвітництво починає становлення на українських землях разом із надією простого народу на селянську реформу, яка мала не лише скасувати таке ненависне кріпацтво, а й принести краще життя.

Серед основних причин українського національно-культурного піднесення на середину XIX століття можна виділити такі: криза освіти як наслідок неспроможності імперського уряду задовольнити прагнення народу до отримання грамотності, дефіцит кваліфікованих педагогічних кадрів, передреформені настрої, що панували у суспільстві на кінець 50-х – початок 60-х років XIX століття, передчуття скасування кріпацтва, соціально-педагогічний спадок, що залишився з попередніх десятиліть, повернення до суспільно-педагогічної діяльності колишніх кирило-мефодіївців, відчуття українською інтелігенцією неминучих змін, які мали статися у суспільстві найближчим часом і прагнення використати ці зміни для відродження української освіти та культури.

Саме за таких умов виникає нове явище у суспільному житті краю, що отримало назву громадівського руху і стало характерною особливістю в історії цього періоду. Громади являли собою напівлегальні організації української демократичної національно налаштованої інтелігенції, котра розуміла потреби тогочасного суспільства і прагнула їх задовольнити, відроджуючи при цьому самотність українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России / Г. Е. Жураковский. – М. : Педагогика, 1987. – 160 с.
2. Из спогадів старого полтавця // Молода Україна. – 1974. – № 7–8. – С. 12–13. (Уривок із щоденника О. Я. Кониського).
3. Катренко А.М., Беззуб Ю.В. Український національний рух ХІХ ст. (По сторінках праць М. Драгоманова). Навчальний посібник / А.М. Катренко, Ю.В. Беззуб. – К. : КВГУ, 1997. – 52 с.
4. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ століття. Навчальний посібник / А. М. Катренко. – К., 1999. –189 с.
5. Побірченко Н.С. До історії створення та початків освітньої діяльності Київської Громади (60-ті роки ХІХ століття) / Н. С. Побірченко // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 126 – 138.
6. Побірченко Н.С. Шкільні проблеми на сторінках часопису «Основа» / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 1999. – 34 с.
7. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – 592 с.
8. Світленко С. Генезис українського народолюбства / С. Світленко // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 29 – 47.
9. Світленко С. Українські Громади другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / С. Світленко // Київська старовина. – 1998. – № 1–2. – С. 9 – 28.

ВИКТОРИЯ ФИЛИППОВИЧ

СОЦИАЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ЗАРОЖДЕНИЯ ГРОМАДОВСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Рассмотрены предпосылки зарождения громадского движения на землях Надднепрянской Украины. Исследована культурно-образовательная ситуация середины XIX века в этом регионе, а также первые мероприятия громадцев в плане просвещения.

Ключевые слова: громадское движение, Громады, просветительская деятельность, Кирилло-Медовское братство.

VIKTORIYA FILIPPOVYCH

SOCIAL-EDUCATIONAL FACTORS OF CIVIL ACTIVITY FOUNDATION

Pre-conditions of origin of civil movement on Ukrainian on-Dniper territories are considered. Cultural and educational situation of the middle of the 19th century in this region and the first elucidative actions of Ukrainian Communities are characterised.

Keywords: civil activity, communities, elucidative activity, Brotherhood of Kyrylo and Mefody.

Одержано 29.03.2010, рекомендовано до друку 12.05.2010.